

UOT 811.112.2.

Səyyarə Qəhrəmanova, Sevinc Rəhmanova
Azərbaycan Dillər Universiteti
98.cavad@gmail.com
qehremanova_adu@mail.ru

ALMAN DİLİNDƏ JA ƏDATININ CÜMLƏDƏKİ ROLU VƏ ONUN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: modal ədat, nida cümləsi, tərcümə ekvivalentləri, mürəkkəb cümlə.

Key words: modal particle, declarative sentence, translation equivalents, complex sentence.

Ключевые слова: модальная частица, повествовательное предложение, переводные эквиваленты, сложноподчиненное предложение.

Alman dilində təxminən 40-a yaxın ədat mövcuddur. Alman dili bəzi digər dillərə nisbətə ədatlarla zəngindir. Ədatların gündəlik danışqda çox istifadə edilməsi onların əhəmiyyətli kommunikativ çalarlığa malik olmaları ilə əlaqəlidir [5, s.476].

Kommunikativ funksiyaya malik ədatlar lokutiv akt zamanı kommunikativ məqsədin ifadəsi üçün illokutiv indikator rolunu oynayır. Onlar cümlənin kommunikativ məqsədini, yəni illokutiv aktı daha da gücləndirirlər [5, s.480]. Kommunikativ funksiyaya malik ədatlar modal ədatlar məna növünə daxildir. Bu ədatlar vasitəsilə danışan gümanını, gözləntilərini və ya şəxs mövqeyini ifadə edir. Danışan həm öz nitqinə müəyyən subyektiv çalarlıq qata bilir, həm də söylənən fikri təsdiq və ya inkar edir, müəyyən şərtlə bağlayır, təəccüb və maraq oyadır, təkid, tələb, arzu, istək bildirir [4, s.371].

Kommunikativ funksiyası üstünlük təşkil edən ədatlar aşağıdakılardır: *aber, also, etwa, bloß, denn, doch, eigentlich, einwach, etwa, gerade, ja, mal, noch, nun, nur, schon, überhaupt, vielleicht, wohl* [5, s.477].

Araşdırma çərçivəsində məhz elə “ja” ədatının cümlədəki semantik və kommunikativ funksiyası, fonetik və leksik əlamətləri və onun hansı cümlə növlərində işlənmə mümkünlüyü nəzərdən keçiriləcək. Araşdırmanın ən mühüm hissəsi kimi müvafiq ədatın Azərbaycan dilində tərcümə qarşılığının və ya qarşılıqlarının müəyyən edilməsinə çalışacağıq.

“Ja” ədatı iki sintaktik funksiyaya, təsdiq və emosionallıq bildirmə funksiyalarına malikdir. Bununla yanaşı “ya” sözündən bəzən də qüvvətləndirici ədat funksiyasında istifadə edilir. “Ja” həm də cümlələrin və cümlə

üzlərinin üstünlüyünü fərqləndirmək xüsusiyyətinə malikdir. Bu cür istifadə edilən “ja” ədatı təxminən “mehr noch” anlamı verir. Die Organisation rechnet auch mit dem Eintritt der Schweizer, Höllen der, Briten, Belgien, ja gar der Kanadier.

Çox zaman “ja” ədatı təyin və ismi xəbər rolundakı sifətlərdən öncə gələrək sifət ilə təyin olunmuş əşyanın keyfiyyətini təsdiq edir və bununla da onun həqiqiliyinin təkzibedilməz olduğunu göstərir: *Ihre praktische Politik hat keine Achse, sie ist widersprüchlich, ja hoffnungslos.*

Emosionallıq bildirən “ja” ədatı əsasən nəqli cümlələr, əmr cümlələri və *dass* bağlayıcı budaq cümlələrdə istifadə edilir. Nəqli cümlələrdə emosionallıq bildirən “ja” ədatı vurğu qəbul etmir, lakin əmr cümlələrində və “*dass*” bağlayıcı əmr cümlələrində vurğu qəbul edir. Sual və arzu cümlələrində emosionallıq bildirən “ja” ədatı istifadə edilmir.

Nəqli cümlələrdə emosionallıq bildirən “ja” ədatının istifadəsi ilə haqqında danışılan işin və ya hərəkətin icrasına dair qarşı tərəfin artıq məlumatlı olması və ya onun da bunu bilməsi ehtimalı çox zaman danışan tərəfindən güman edilir.

A: – „*Nun, jeder ist ja bestrebt, ein eigenes Heim, ein eigenes Wohnhaus sich zu schaffen für und zu bauen. Es stößt natürlich manchmal auf große Schwierigkeiten, insbesondere bei der Finanzierung*“

B: – “*Aber, da hilft ja der Staat*”

A tərəfi təsvir olunan iş və ya hərəkətin icrasının artıq qarşı tərəfdə məlum olduğu gümanın “ja” ədatı ilə qüvvətləndirir. Belə ki, cümlədəki “ja” ədatını təxminən “*wie es dir (auch) (schon) bekannt ist, so ist es*” konstruksiya ilə əvəz etmək mümkündür.

Eyni hal B tərəfinə də aiddir. O, iş və ya hərəkətin icrasının artıq A tərəfinə məlum olduğu ehtimalını söhbət əsnasında “ja” ədatı vasitəsilə aktualaşdırmağa çalışır [7, s.47].

Mənasına əsasən “ja” ədatı dialoq əsnasında mühüm bir funksiya yerinə yetirir, çünki konstruksiya danışan tərəflər arasında tərəflərin gözlədikləri, bildikləri və ya əmin olduqları şeylər əsnasında qurulur. “Ja” ədatının istifadəsi ilə danışan söhbət əsnasında özü üçün vacib olan fikir yekdilliyini təmin edir. O, işin və hərəkətin icrasını məlum olduğunu güman etsə də, onu yenidən xatırlamaqla qarşı tərəf üçün də aktual olduğuna əmin olmağa çalışır, çünki bu informasiya söhbətin sonrakı gedişatı üçün çox zaman əhəmiyyət daşıyır [3, s.492].

Die Prüfung ist ja bald vorüber (Wir wissen es alle)

Es ist dazu ja nicht fähig (Das ist dir doch bekannt)

Qeyd etdiyimiz kimi, nəqli cümlələrdə “ja” ədatının istifadəsi ilə haqqında danışılan işin və ya hərəkətin icrasına dair qarşı tərəfin artıq məlumat-

lı olması və ya onun da bunu bilməsi ehtimalı ifadə edilir. “Ja” ədatının bu kommunikativ funksiyasını daha aydın şəkildə izah etmək üçün daha bir misal da gətirək: *Jeder weiß das ja heute* (E.M.Remark).

Bu misalda bir daha aydın başa düşmək olur ki, qarşı tərəfə məlum bir hadisənin təsvir edildiyini danışan “ja” ədatı ilə qüvvətləndirir.

Eyni cümləni Azərbaycan dilinə tərcümə edən zaman isə “ja” ədatı üçün ən dəqiq tərcümə qarşılığı “ki” ədatıdır: *Bunu ki bu gün hamı bilir*.

Dilimizdə müxtəlif vəzifə daşıyan “ki” sözü cümlədə ədat kimi də işlənir. Ədat kimi işləndiyi zaman həm qüvvətləndirici, emosionallıq bildirən, həm də sual ədatı olur [2, s.257]. Emosionallıq bildirən “ki” ədatı da cümlədə təsvir edilən hadisənin qarşı tərəfə məlum olması ehtimalını qüvvətləndirə bilər: *Onlar ki məni dinləməzlər* (C.Cabbarlı “*Od gəlini*”).

Nümunədən görüldüyü kimi “ki” ədatı vasitəsilə də danışılan işin və ya hərəkətin icrasına dair qarşı tərəfin artıq məlumatlı olması və ya onun da bunu bilməsi danışan tərəfindən güman edilir.

Eyni ilə “ja” ədatında olduğu kimi “ki” ədatını da “*sənə də məlumdur ki*” kimi parafraz şəklinə sala bilərik: “*Sənə də məlumdur ki, onlar məni dinləməzlər*”.

“Ja” ədatının köməyi ilə eyni zamanda danışan məlum fikrini danışığ anında aktivləşdirir və bununla da qarşı tərəfi danışığ anında yanlış fikrə gəlməsindən yayındırır. *Du weißt ja, dass ich schon seit vielen Jahren in der pädagogischen Provinz beheimatet bin* [6, s.135].

Nümunəyə əsasən qeyd etmək lazımdır ki, *dass* bağlayıcı tamamlıq budaq cümləsinin baş cümləsində istifadə edilən “ja” ədatı tərcümə edilən zamanı “ki” ilə əvəzlənir, lakin “dass” bağlayıcısının tərcümə qarşılığı “ki” bağlayıcısı yazılmaya və budaq cümlə baş cümləyə intonasiya ilə bağlana bilər ki, bu da Azərbaycan dilində tamamlıq budaq cümləsinin bağlayıcı vasitələrinə aiddir.

Du weißt ja, dass es kein Märchen ist – Sən (ki) bilirsən ki, bu, nəgıl deyil.

“Ja” ədatının ifadə edildiyi nəqli cümlələrdə iş və ya hərəkətin icrası həm ümumi xarakterli, həm də danışan və ya ikinci şəxsin şəxsi həyatına aid ola bilər. *Was raucst du auch so viel! Du brauchst das ja auch nicht!*

“Ja” ədatının olduğu nəqli cümlələrdə işin icrası II şəxsə aid olarsa, bu cümlələr çox zaman tənqid və xəbərdarlıq kimi başa düşülür. [8, s.136]

Eyni keyfiyyət *ki* və ya *axı* ədatlarına da aiddir [3, s.197,212]. Ona görə də tərcümə zamanı ikisindən birini işlətmək olar.

Həsən çığırma! Sən ki uşaq deyilsən.

Axı yaxşı deyil, burada zənən xeylağı var.

“Ja” ədatı əmr cümlələrində danışan, onun tapşırığının qarşı tərəfdən yerinə yetirilməsini və onun dialoq əsnasında təkzibolunmaz bir şərt olmasını istəyir. Danışan bu tapşırığın icrasının vacibliyi qənaətinə gəlməsinin xüsusi bir səbəbi olduğunu, fikrini “ja” ədatı vasitəsilə bir daha qüvvətli şəkildə vurğulayır. Bu qəbildən olan cümlələr çox zaman xəbərdarlıq və ya hədə keyfiyyətinə malik olur [6, s.139].

Əmr cümlələrində istifadə edilən “ja” ədatı cümlədəki xəbərdarlıq və təhdid mənalərini qüvətləndirdiyi üçün onun tərcümə qarşılığı kimi “ha” ədatı daha uyğundur, çünki bu ədat da Azərbaycan dilində cümləyə təkid, təhdid mənalərini gətirir [2, s.261].

Bunu ciddi qəbul etmə ha!

Nimm das ja nicht ernst!

“Ja” ədatı haqqında məlumat verən zaman söyləmişdik ki, o, müəyyən məhdudiyətlərlə budaq cümlələrdə də istifadə edilir. “Ja” ədatı bütün növ budaq cümlələrdə istifadə edilmir. O yalnız hərəkətin icrası barəsində məlumat boşluğu olmayan cümlələrdə istifadə edilə bilər. “Ja” ədatının tamamlıq budaq cümləsində istifadə edərkən bu zaman o yalnız “dass” bağlayıcılı tamamlıq budaq cümləsində istifadə edilə bilər.

Bu məhdudiyətə səbəb olan amil ondan ibarətdir ki, emosionallıq bildirən “ja” ədatı sual, arzu cümlələrində deyil, yalnız nəqli və əmr cümlələrində istifadə oluna bilər. Əslində “ja” ədatı nəqli cümləyə uyğun bir ədat olduğu və başlıca olaraq təsdiqləyici funksiyaya malik olduğu üçün yuxarıda da söylədiyimiz kimi isim və ya hərəkətin icrası barəsində məlumat boşluğu olan cümlələrdə istifadə edilə bilməz.

“Ob” bağlayıcılı tamamlıq budaq cümlələrdə işin icrasının həqiqiliyi qeyri-müəyyən olduğu üçün “ja” ədatı istifadə edilmir. *Ob die Resolution (*ja) umgesetzt wird, ist aber fraglich.*

Sual cümlələrində isə məlumat çatışmazlığı mövcuddur: *wir möchten gern wissen, wer das (*ja) hier verwaltet.*

Yəni müvafiq iş və ya hərəkətin icrasının həqiqiliyinə dair danışan tərəfindən əminlik yoxdursa, “ja” emosionallıq bildirən ədat funksiyasında işləmə bilməz.

“Ja” ədatının tamamlıq budaq cümləsində istifadəsinə nəzərən demək olar ki, “ja” ədatı budaq cümlədə çox zaman *auch, noch, nur* və s. digər modal ədatlarla birgə işlənir. *Ich habe im Felde oft darüber nachgedacht, dass ja ebenso englische, russische, amerikanische und japonische Geistliche für die Siege der Waffen ihrer Länder beteten.* (E.M.remark, “Qara Obelisk”)

“Dass” bağlayıcılı budaq cümlələrdə modal ədatlarla birgə işlənən “ja” ədatına Azərbaycan dilində tərcümə qarşılığı kimi “axı” ədatı daha uyğundur.

Döyüş meydanında tez-tez düşünürdüm ki, axı ingilis, rus, amerikan, yapon ruhaniləri də öz ölkələrinin ordularının qələbələri üçün dua edirlər.

“Ja” ədatından təyin budaq cümlələrində də istifadə edilir.

Təyin budaq cümlələrinin təsnifatı	Bağlayıcılar	“ja” ədatı
Nisbi budaq cümlələr	d-/welch – nisbi əvəzlilikləri	yalnız appozisiya
	w – nisbi əvəzliliklər	yalnız appozisiya
	wer, was	yalnız appozisiya
Cümləni təyin edən budaq cümlə	was, w – Wörter	hə
Sərbəst nisbi budaq cümlə	wer, was	Yox
Bağlayıcı budaq cümlə	Dass	hə
Yer zərfi	wo, wohin, woher	hə
Zaman budaq cümləsi	als, nachdem,.....	hə

Cədvəldən də görüldüyü kimi, “ja” ədatı appozitiv, yəni baş cümlədəki ismi təyin edən nisbi əvəzliliklə bağlanan cümlələrdə və appozitiv *dass* bağlayıcı təyin budaq cümlələrində istifadə edilir: *Diese Eisenbahn ist natürlich auch gleichzeitig für meinen Sohn, der ja auch schon ganz gut damit spielt: Mit dem Geld, was wir (ja) nicht haben, sondern auf Kredit aufnehmen, müßten wir behutsamer und klüger umgehen, Ich bin zu der Überzeugung gekommen, dass Propaganda auf beiden Seiten ja getrieben wird.*

Bunlarla yanaşı, baş cümləni təyin edən budaq cümlədə də “ja” ədatından istifadə edilir. Bu zaman budaq cümlə baş cümlənin hər hansı bir üzvünü deyil, bütöv baş cümləni təyin edir. Bu növ baş cümlədəki hərəkətin icrasını şərh edir. *Eben, mit einem Wort gesagt, es machte Spaß noch Auto zu fahren, was man ja heute nicht mehr sagen kann* [6, s.155]

Appozitiv zaman və yer budaq cümlələrində də “ja” ədatının istifadəsi mümkündür.

Zum Beispiel in Hamburg, wo (ja) nun auch besondere Möglichkeiten des Kontakts mit der Welt bestehen, sind die Studienfahrten ein großer Teil des Programms; Früher, als ja sowieso alles besser oder zumindest anders war, hatte auch das Haus einen weit attraktiveren Puf.

Azərbaycan dilində əksər təyin budaq cümlələrinin bağlanması əsas yeri ki bağlayıcısı tutur [1, s.244].

Bu səbəbdən də belə budaq cümlələrində ki ədatının istifadəsi mümkün olmadığı üçün bəzən axı ədatı işlənə bilər. Lakin bu ədatların təyin budaq cümləsində istifadəsi nadir bir hal hesab etmək olar. Qeyd etmişdik ki, zaman və yer çalarlı təyin budaq cümlələrində də “ja” ədatı istifadə edilir.

Belə çalarlı təyin budaq cümlələrindəki “ja” ədatının tərcümə qarşılığı ki ədatı ola bilər, lakin bu da dilimizdə çox geniş yayılmamışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev, Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. – Bakı: – 1974. – 244 s.
2. Hüseynzadə, M. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya III hissə, – Bakı: – 2007.
3. Zeynalov, F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri, – Bakı: – 1969.
4. Duden Grammatik der deutschen Gegenwartssprache 4. – Auflage, – 1995.
5. Helbig, G., Buscha, J. Deutsche Grammatik, Ein Handbuch für den Ausländerunterricht. – Langenscheidt, – 1996.
6. Kwon, M. Modalpartikeln und Satzmodus Untersuchungen zur Syntax, Semantik und Pragmatik der deutschen Modalpartikeln. – München, – 2005.
7. Weydt, H. Methoden und Fragestellungen der Partikel forschung. – 1981.

**Qahramanova Sayyara
Rahmanova Sevinj**

Summary

The role of the particle Ja in sentences in German language and its expression in Azerbaijani language

The article describes semantics and communicative function of the modal particle *ja*, including the possibility of its usage in simple and complex sentences. At the same time, the Azerbaijani “equivalents” are given as their translations. It is also highlighted the affirmative and emotional function of the particle “*Ja*”. In addition, the usage of this particle in Azerbaijani and German languages is also explained in this article.

**Каграманова Саяра
Рахманова Севиндж**

Резюме

Роль частицы “ja” в предложениях в немецком языке и средства его выражения в азербайджанском языке

В статье рассмотрена семантика и коммуникативная функция модальной частицы “*ja*”, и в том числе возможность ее использования в простых и сложных предложениях. В статье также приводятся образцы их переводов и эквиваленты на азербайджанском языке. В статье также показывается функция утверждения и эмоциональности частицы “*ja*”. Также дается подробное изъяснение употребления частицы на немецком и азербайджанском языках.

Rəyçi: fil.f.d., dos.A.Sobor
Redaksiyaya daxil olub: 15.02.2021